

УДК 37.014.5(063)

Дегуманізація суспільства чи криза гуманітаристики: що первинне з точки зору ризиків?

Сергій Посохов,

доктор історичних наук, професор,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

В середині 1990-х в Україні як одне з стратегічних завдань освітньої політики було проголошено «гуманізацію та гуманітаризацію освіти». Сьогодні, скоріше спостерігаємо зворотній процес. Принаймні, спостерігається зменшення інтересу абітурієнтів до гуманітарних факультетів, намагання витіснити гуманітарні дисципліни з навчальних планів технічних вузів та негуманітарних факультетів університетів. В принципі, цю ситуацію легко пояснити «перевиробництвом» гуманітаріїв у системі освіти, природними коливаннями інтересу суспільства до певних галузей знань чи навіть тим, що врешті наше суспільство усвідомило важливість інженерної праці чи ІТ-технологій. Але зниження зацікавленості до гуманітарних спеціальностей у ВНЗ (до речі, в цьому плані, можна казати про загальносвітову тенденцію) — то лише верхівка айсбергу. Це лише один з проявів такого процесу як дегуманізація суспільства.

Що я маю на увазі та як це пояснити? Колись Максим Горький, словами героя своєї п'єси, сказав так: «Людина — то звучить гордо». Здається, сьогодні цю тезу поставили під сумнів. Вочевидь, на наших очах відбуваються суттєві зміни світу. Зокрема, Єва Доманська визначила їх так: розвиток глобального капіталізму, міграції, екологічна криза, дедалі потужніші стихійні лиха, масові вбивства як

звичне явище, розповсюдження тероризму, а понад усе — розвиток біотехнологій. Я би додав, що сьогодні дивним чином відродилися деякі феномени, які характеризували кінець ХІХ — початок ХХ ст.: утверджується імперська ідеологія, розквітнули мілітаризм та етноцентричність, спостерігається активізація міжконфесійних конфліктів. Людське життя дешевшає... Це вже не окремі ризики. Скоріше — небезпечна сукупність. Стосовно культурного фону сьогодення (у світовому масштабі) говорять про свого роду неobaroko: панують мінорні настрої, спостерігається підвищена увага до форми, але не до змісту... Це загальний фон. У нашому суспільстві ми скоріше бачимо загострення соціальних проблем: зубожіння населення, безробіття, зростання злочинності. Можна і ці обставини списати на екстремальні зовнішні умови. Втім, це ж розпочалося не три роки тому... Все, що ми маємо сьогодні не виникло само по собі, то результат діяльності людей. Або бездіяльності. Руїна, як казав професор Преображенський, починається в головах людей. Так, за останні роки неймовірно зросла кількість безпритульних, яких ми спостерігаємо кожного дня. Що ми зробили в цьому плані? Ми дійшли згоди, що кожен відповідає за себе...

«Гармонійну людину» створити не вдалося. Натомість, запанували принципи «суспільства споживання». Масова

культура остаточно витіснила елітарну, а розважальна культура — культуру праці. Здається, всі дійшли згоди, що іншого шляху немає. З. Фройд колись сказав: «Світом керують жадоба влади, секс та почуття голоду». Утвердився погляд, що людина завжди буде цього прагнути, людину переробити неможна, хіба що засобами генної інженерії. Ось і відповідь на питання: а чи потрібна сьогодні гуманітаристика? Для чого марнувати час, витратити гроші на гуманітаристику та вивчати гуманітарні дисципліни, які передовсім традиційно були спрямовані на акумулювання людського досвіду задля покращення життя, мали на меті вдосконалення суспільних відносин та й самої людини. Все частіше самі гуманітарії кажуть про те, що «просвітницький проект» зазнав краху. Той сенс культури, який ще Гердер, а потім і інші інтелектуали, колись бачили у гармонізації людини та суспільства, тепер тлумачиться як утопія. Здається, правий був Хосе Ортега-і-Гассет, який ще у 1930-х роках писав: «На сьогодні краху зазнає сама людина, яка вже не здатна встигати за цивілізацією» [1].

Якою мірою за це відповідальна гуманітаристика? Та чи взагалі можна так ставити питання? На мою думку, можна. Ми живемо у той час, коли наука має визначати шлях розвитку людства, а не політики чи олігархи. Інакше є велика небезпека «зійти з рейок», бо надто висока швидкість... Вочевидь, гуманітаристика не впоралася із складними завданнями, які висунув перед нею наш динамічний час. У своїй статті 1973 р. «Наука та псевдонаука» Імре Лакатос писав про те, що у прогресивних дослідницьких програмах теорія провадить до відкриття раніше невідомих нових фактів, і, натомість, у дегенеруючих програмах теорію створюють для того, аби узгодити відомі факти. Тому, згідно з Лакатосом, там, де теорія йде за фактами, ми маємо справу з поганою, дегенеруючою дослідницькою програмою. Така думка стала засадничою для Єви Доманської, яка вважає, що власне зараз ми спостерігаємо таку

«дегенерацію» дослідницької програми конструктивізму в гуманітаристиці. Виникло поняття «постгуманітаристика», представники якої критикують та/або відкидають центральну позицію людини в світі, їй притаманні різні неантропоцентричні підходи [2].

Втім, мабуть, коли йдеться про кризу гуманітаристики, передовсім сьогодні мається на увазі кон'юнктурність гуманітаріїв (їх підлаштованість під сучасні реалії і досить швидка зміна позиції, залежно від суспільно-політичних умов, перетворення гуманітаріїв на елемент системи маніпулювання свідомістю). Відповідаючи на гострі питання сьогодення, науковці тепер, в кращому випадку, кажуть про непередбачуваність процесів, бо так безпечніше... Не дивно, що і «обрій очікувань» звузився до надії — «що завтра не буде гірше». В тому числі подібні тенденції можемо спостерігати й в історіописанні. Це виявляється в тому, що історики практично повністю виключили тему майбутнього при визначенні тенденцій історичного розвитку, погодившись з тим, що історія ніколи не повторюється. Крім того, сьогодні також стали сприйматися як очевидні песимістичні думки про неможливість історичного синтезу, зокрема, в соціальній і політичній історії. Уже в цьому криється причина того акценту, який роблять автори на фрагментації історичного знання. Не дивно, що й історію звели до купи фактів, які, до того ж, часто мають трактуватися однозначно (здебільшого з метою обстоювання самотності). Така гуманітаристика, яка нагадує п'яте колесо у возі, навряд чи потрібна суспільству, яке прагне розвитку. І це, безумовно, ризики вже цивілізаційного рівня.

Симптоматично, що учасники останнього Міжнародного конгресу історичних наук казали про «кризу майбутнього», про те, що впевненість в тому, що життя зміниться на краще завтра тоне, казали про кризу «режиму історичності», тобто кризу системи артикуляції трьох головних модальностей часу — минулого, сьогодення

і майбутнього [3, с. 16]. Невизначеність розвитку і тим більше негативні прогнози змушують «бігти від майбутнього». Очевидна криза в розумінні перспектив значною мірою обумовлена девальвацією поняття «ідеологія» і крахом ряду теорій, які претендували на універсальність. Можна казати, що в цілому була підірвана віра в панування розуму і соціальний прогрес. Свою роль в цьому зіграли і історики, показавши трагічні результати насильницької уніфікації, здійснені під впливом ідеологічних настанов.

Тим не менш, пошук каузальних зв'язків, спроби зіставити події за важливістю неодмінно призводять до актуалізації зв'язку минулого і сьогодення. Розуміння ж останнього вимагає відповідних ідеологічних конструкцій, які б дозволили не тільки визначити цілі нашої діяльності сьогодні, але і позначити контури майбутнього. Як зазначав Йохан Хейзінга: «... основна риса культури наступна: будь-яка культура містить якесь прагнення. Культура є спрямованість, і спрямована культура завжди на якийсь ідеал, а саме на ідеал, що виходить за межі індивідуального, на ідеал спільноти», «для поняття культури лише там є місце, де визначаючий її спрямованість ідеал піднімається вище інтересів спільноти, яка цей ідеал проголошує. Культура повинна бути метафізично орієнтованою, або її немає взагалі» [4]. До речі, наприклад, для українських шкільних підручників не лише притаманні песимістичні настрої, не увага до формування соціальних цінностей (таких як толерантність, терпимість, гуманізм і ін.), але також відмова від роз'яснення суті ідеологій, про які йдеться в тексті. Світоглядні компоненти, які спрямовані на ідеал, залишилися поза шкільної літератури.

Сьогодні також стало очевидно, що саме невизначеність цілей на майбутнє, туманні (а частіше страшні) прогнози сприяли відродженню і зміцненню консервативних ідей в сучасному світі (в тому числі неоімперської ідеології), а то й просто архаїчних уявлень про суспільство. Для багатьох

людей та спільнот привабливою стала «національна фрагментація». Зокрема, цю метафору використовує відомий сучасний соціолог Ульріх Бек і пише про це так: «Національний підхід розділяє глобальне співтовариство на територіально розмежовані державно організовані національні спільноти, зорієнтовані всередину і закриті зовні» [5, с. 57]. Втім такий підхід, який інколи виглядає як єдино можливий, з одного боку, може обернутися відродженням свого роду резервацій, а, з іншого, не є продуктивним для вирішення глобальних проблем. На сьогодні навіть така абстракція як «людство» поступово стає реальністю. Сучасний динамічний світ не дає шансів для тих, хто вирішив заховатися від негараздів.

Відповідно, слід погодитися з А. Мегіллом, що «важливим мотивом і причиною дослідження ідей минулого є надія на те, що ми таким чином дізнаємося щось цінне щодо сьогодення і майбутнього» [6, с. 72]. Іншими словами, не варто відкидати як непотрібну прогностичну функцію гуманітаристики. Звичайно, мова не йде про точні прогнози, а про «потенційні перспективи» [Там само]. Втім, в цьому плані слід казати не тільки про дослідження, а й про процес викладання. Як зазначає американська дослідниця та педагог М. Нуссбаум: «Поки ми самі не зрозуміємо, до чого прагнути, ми не зуміємо передати це знання тим, хто його потребує. ...Освіта необхідна не тільки для виховання громадян. Вона готує людей до праці і, що більш важливо, до наповненого сенсом життя. ... економічний інтерес теж змушує нас звертатися до гуманітарних наук і мистецтва: вони дозволяють створити атмосферу відповідального і обачного управління, культуру творчих новацій» [7, с. 27, 24, 26]. Іншими словами, ми не тільки маємо визнати вплив епохи на гуманітаристику, але й зворотній процес. Не можу не підтримати застереження Марти Нуссбаум про те, що швидка поразка може очікувати всі сучасні суспільства, оскільки вони захоплюють сили, що породжують жорсто-

кість і нелюдськість, і відвертаються від сил, здатних створити культуру рівності і взаємної поваги.

То ж гуманітаристика стає свого роду «каменем на роздоріжжі»: або їй приділяють увагу, використовують її напрацювання, сприяють розвитку, або надають перевагу технологіям маніпулювання, заохочують сегрегацію та застосовують силові методи управління. Не певен, що останній варіант може називатися виходом із того скрутного становища, в якому опинилося людство на початку ХХІ століття...Повною мірою це стосується й України.

Література

1. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс [Электронный ресурс] / Хосе ортега-и-Гассет. — Режим доступа: http://lib.ru/FILOSOF/ORTEGA/ortega15.txt_with-big-pictures.html (дата обращения: 20.01.2018). — Загл. с экрана.
2. *Доманська Е.* Куди прямує сучасна гуманітаристика? [Електронний ресурс] / Ева Доманська // Укр. гуманітар. огляд. —

2012. — Вип. 16–17. — Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/kudypryamuie-suchasna-humanitarystyka> (дата звернення: 17.01.2018). — Загол. з екрану.

3. *Репина Л. П.* История и теория на XXII Конгрессе МКИН: Круглый стол «Событие и время в исторических перспективах» / Репина Л. П., Чеканцева З. А., Леонтьева О. Б. // Диалог со временем. — 2015. — Вып. 52. — С. 8–32.

4. *Хейзинга Й.* В тени завтрашнего дня [Электронный ресурс] / Хейзинга Йохан. — Режим доступа: https://royallib.com/book/heyzinga_yohan/v_teni_zavtrashnego_dnya.html (дата обращения: 17.01.2018). — Загл. с экрана.

5. *Бек У.* Космополитическое мировоззрение / Ульрих Бек. — Москва : Центр исслед. постиндустр. о-ва, 2008. — 311 с.

6. *Мегилл А.* Пять вопросов по интеллектуальной истории // Диалог со временем. — 2012. — Вып. 38. — С. 54–81.

7. *Нуссбаум М.* Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки. — Москва : Издат. дом Высш. шк. экономики, 2014. — 183 с.

S. Posokhov

Dehumanization of society or the crisis of humanitarianism: what is primary in terms of risks?

Abstract

The author reflects on the dehumanization of modern society and the crisis of humanitarianism. He identified the features of modernity that determined the crisis of humanitarianism. At the same time, the author paid attention to the fact that many negative phenomena of life became possible due to the corresponding position of the humanities. It is alleged that humanities should, among others, perform a predictive function and contribute to the development of a program for the development of society. This applies to the sphere of science and management, as well as education, since teaching, which is not aimed at developing a responsible attitude towards one's own activity, in seeking ways to harmonize the interests of the individual and society, loses its humanistic essence. The attempts to replace the regulating and goal-setting role of education with a system of manipulation of consciousness are considered by the author to be detrimental to the development of society. In the argumentation of his position, the author relies on the works of such modern scientists as U. Beck, E. Domanskaya, M. Nussbaum, and others.

Key words: dehumanization, humanities, humanitarian education, ideology.